

УДК 338.1

**ІНДИКАТОРИ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ ВИКЛИКІВ**

*Коткова Н. С., к.е.н., с.н.с.,
відділ економічних досліджень,
Інститут продовольчих ресурсів НААН, Київ
ORCID ID: 0000-0002-0553-1439*

<https://doi.org/10.31073/foodresources2019-12-23>

Мета статті – визначити індикатори розвитку продовольчої системи України в умовах економічних викликів. Методика дослідження. У процесі дослідження використано діалектичні методи пізнання процесів і явищ, монографічний метод (узагальнення наукових здобутків науковців щодо трансформаційних процесів економічних систем), емпіричний метод (щодо комплексної оцінки сучасного стану об'єкта дослідження – продовольчої системи України), порівняльного аналізу (визначено та проаналізовано головні індикатори розвитку світової та української продовольчих систем). Результати дослідження. У процесі вивчення питань визначення індикаторів розвитку продовольчої системи України, сформовано основні етапи просування до розвитку продовольчої системи, проаналізовано основні індикатори розвитку світової та української продовольчих систем, визначено основні показники міжнародної торгівлі продовольчими товарами та сільськогосподарською сировиною. Елементи наукової новизни. Набули подальшого розвитку теоретичні положення щодо просування до розвитку продовольчої системи України в умовах економічних викликів, які повинні бути побудовані на основі комплексної взаємодії та управління, що дозволить оптимізувати витрачені ресурси на досягнення продовольчої безпеки, підвищити ефективність використаних ресурсів, поліпшити якість життя населення країни, а також збільшити рівень впливу на глобальну продовольчу систему. Практична значущість. Результати дослідження спрямовані на визначення індикаторів розвитку продовольчої системи України в умовах економічних викликів, що дозволить визначити головні тенденції розвитку української продовольчої системи на тлі загальносвітових показників.

Ключові слова: економічна трансформація; глобальна продовольча система; індикатори розвитку продовольчих систем; динаміка експорту та імпорту; показники міжнародної торгівлі

**INDICATORS OF DEVELOPMENT OF THE FOOD SYSTEM OF UKRAINE IN THE
CONDITIONS OF ECONOMIC CHALLENGES**

*Kotkova N., PhD, Economics, Senior Researcher,
Department of Economic Research,
Institute of Food Resources of NAAS, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-0553-1439*

<https://doi.org/10.31073/foodresources2019-12-23>

The objective of the article is to determine the indicators of the development of Ukraine's food system in the context of economic challenges. Research methodology. In the course of the research, dialectical methods of knowledge of processes and phenomena were used,

monographic method (generalization of scientific achievements of scientists in relation to the transformational processes of economic systems), empirical method (concerning the complex assessment of the current state of the research object - the food system of Ukraine), comparative analysis (identified and analyzed main indicators of development of world and Ukrainian food systems). Research results. In the process of studying the issues of defining indicators for the development of the food system of Ukraine, the main stages of the advancement to the development of the food system have been formed, the main indicators of the development of the world and Ukrainian food systems have been analyzed, the main indicators of international trade in food products and agricultural raw materials are determined. Elements of scientific novelty. Further development of the theoretical provisions concerning the advancement of the food system of Ukraine in the context of economic challenges, which must be built on the basis of integrated interaction and management, which will optimize the spent resources to achieve food security, improve the efficiency of the resources used, improve the quality of life of the population, and also increase the impact on the global food system. Practical significance. The results of the study are aimed at identifying indicators for the development of Ukraine's food system in the context of economic challenges, which will determine the main trends of the Ukrainian food system against the background of global indicators.

Key words: *economic transformation; global food system; indicators of development of food systems; the dynamics of export and import; indicators of international trade*

Постановка проблеми. Досягнення ХХ століття у сфері виробництва продовольства призвели до значного збільшення доступності їжі для споживача. Глобальні запаси продовольства на душу населення сьогодні істотно вищі, ніж будь-коли. Світовий обсяг виробництва харчових продуктів такий, що зараз можливо задовольнити потреби в продовольстві кожного мешканця планети за умови його раціонального розподілу відповідно до потреб. Однак внаслідок того, що в реальності розподіл харчових продуктів не є ефективним, проблема забезпечення продовольчої безпеки в багатьох регіонах світу (особливо, в бідних державах) стоїть дуже гостро.

Для всіх без винятку держав найважливішим завданням продовольчої системи є нарощування обсягів продовольства для задоволення попиту споживачів, що зростає, без негативного впливу на навколишнє середовище. Інша важлива задача полягає в тому, щоб гарантувати кожному громадянину доступ до достатньої кількості харчових продуктів для здорового та активного життя. Для вирішення цих двох завдань необхідний синтез національних політик держав, розробка і впровадження нових технологій у сфері виробництва продовольства. При формуванні продовольчої політики країни повинні також враховувати такі загрози як дисбаланси в споживанні харчових продуктів (широке поширення як голоду, так і ожиріння) і нераціональне використання природних ресурсів, що призводить до погіршення екологічної ситуації у світі.

Проблема продовольчої безпеки в Україні також існує, хоча і не є настільки критичною, як в країнах, що розвиваються і малорозвинених країнах. Проте, в Україні необхідні збільшення як фізичної, так і економічної доступності продовольства, інтенсифікація сільського господарства і харчової промисловості, розвиток інфраструктури (доріг). Це визначає високу актуальність досліджень розвитку та функціонування продовольчої системи України з точки зору її ефективності, визначення індикаторів її розвитку в умовах економічних викликів сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття економічної трансформації широко використовується у вітчизняній економічній думці, що є логічним наслідком тих трансформаційних процесів, які відбуваються в економіці України протягом останніх понад двадцяти років. Втім саме цей історичний процес і зумовив певну односторонність відповідних досліджень.

Питанням економічної трансформації присвячені праці як українських так і закордонних науковців: В. Базилевича, В. Геєця, Н. Гражевської, С. Мочерного, А. Чухно, Д. Беллу, С. Глазєва, П. Друкера, С. Коваль, Р. Солоу, Є. Тоффлера, Й. Шумпетера та ін.

Значний внесок у теоретичні та практичні засади функціонування продовольчої системи країни внесли фахівці: В. Балабанов, Л. Дейнеко, О. Коваленко, О. Куць, Т. Мостенська, М. Сичевський, Б. Пасхавер, П. Саблук, А. Юзефович та інші. Проте вивчення цієї проблеми не можна вважати завершеним, широка кількість її аспектів цілком не висвітлені, деякі з них потребують регулярного моніторингу та аналізу. Зокрема, мова йде про розвиток та ефективність функціонування продовольчої системи України в умовах економічних викликів.

Мета статті – сформулювати етапи розвитку продовольчої системи України, оцінити ефективність її функціонування та визначити її індикатори розвитку в умовах економічних викликів.

Економічна категорія «продовольча система» широко поширена в закордонній теорії та практиці. Продовольча система являє собою складний багаторівневий комплекс, який об'єднує всі ланки продовольчого ланцюжка: виробництво, зберігання, перероблення сільськогосподарської сировини; виробництво харчових продуктів; оптову і роздрібну торгівлю, що доставляють харчові продукти споживачам.

Перші три види діяльності являють собою ланцюжок створення вартості харчових продуктів. Виробництво містить всі види діяльності, пов'язані з трансформацією продовольчої сировини. Перероблення та пакування харчових продуктів охоплює різні перетворення, яким піддається продовольча сировина, перш ніж буде готова до посилення в роздрібний магазин для продажу. Розподіл і роздрібна торгівля харчовими продуктами включають логістичні операції (транспортування, зберігання продовольства) і маркетинг. Споживання продовольства містить все, починаючи від прийняття рішення про вибір харчових продуктів, і закінчуючи їх приготуванням і вживанням в їжу. Тут велике значення мають ціни на продовольство, рівень доходів населення, культурні традиції, національні переваги, соціальні цінності, рівень освіти та стан здоров'я [1]. Розвиток продовольчої системи має бути одним з найважливіших пріоритетів економічної політики, базовою умовою забезпечення продовольчої безпеки та незалежності країни. Продовольча система, на яку впливають різноманітні та різноспрямовані фактори, потребує особливих підходів до управління: його структури; адекватної складності цієї системи; вироблення стратегій, концепцій і програм розвитку, які забезпечують її стійкість і зростання.

Об'єктивними умовами розвитку тієї чи іншої продовольчої політики є чітке визначення пріоритетних цілей і завдань, виходячи зі стану кон'юнктури продовольчого ринку, фінансових можливостей державної бюджетної підтримки, наявності нормативно-правової бази та інших інститутів, що забезпечують легітимність в розподілі бюджетних коштів та їх ефективне використання. Крім того, можна сказати, що зміст продовольчої політики безпосередньо залежить від виду економічної системи, стану економіки держави, а також від рівня розвитку основних ланок продовольчої системи – сільського господарства і харчової промисловості.

Управління економічною системою як умова її переходу від «хаосу» до «порядку» і навпаки відбувається в умовах постійних соціальних трансформацій [2].

Термін «економічна трансформація» виник у зв'язку з необхідністю оцінки якісної характеристики корінних змін економічних систем, що має необоротний характер і утворює певний стан переходу в нову якість на шляху до формування майбутньої моделі. Такі явища у вигляді відомих стрибків характерні для процесу еволюції. Він має не завжди однозначне тлумачення, але частіше за все передбачає радикальні реформаторські або революційні перетворення, які супроводжують цей процес, який слід розглядати не

тільки як стрибок, але і як перерву в поступовому еволюційному розвитку, що відповідає поняттю переходу.

В економічній літературі економічна трансформація розглядається по-різному. Якщо взяти визначення ряду науковців: «трансформація ... – перетворення структур, форм і способів економічної діяльності, зміна її цільової спрямованості» [3], то тут трансформація означає будь-які якісні перетворення систем еволюційного і революційного характеру. Термін «трансформація» в перекладі з латинської мови означає перетворення, видозміна.

У широкому розумінні Н. Гражевська та Д. Євдокимова представляють трансформацію як процес перетворень, який поєднує в собі як еволюційну, так і революційну форми розвитку економічної системи. При цьому момент переходу системи до іншої траєкторії розвитку трактується як царина революційних зрушень, а процес адаптації системи до нової траєкторії та накопичення факторів, що призведуть до майбутньої катастрофи, визнається процесом її еволюційного розвитку. Тобто йдеться про синергізм еволюційних та революційних змін в структурі трансформаційного процесу, логічну цілісність та нерозривність ланцюгу переходів економічної системи зі стійкого стану в нестійкий, і навпаки [4, 5].

У ймовірнісній системі послідовність подій строго не детермінована, поведінку таких систем передбачити неможливо або передбачити лише з певною ймовірністю. У динамічній системі перехід з одного стану в інший відбувається не миттєвими стрибками, а протягом деякого часу. Ця система може перебувати в трьох різних станах: рівноважному (тобто жодна з істотних змінних не змінюється в часі), перехідному (коли здійснюється перехід з початкового стану системи в інший або сталий стан) і періодичному (якщо система через рівні інтервали часу повертається в один і той же стан). Важливою рисою динамічної системи є стійкість, під якою розуміється сталість стану системи або сталість послідовності деяких її станів у часі в процесі її перетворень.

Сукупність соціально-економічних відносин суспільства на всіх етапах його розвитку так чи інакше структурується на кожному з цих етапів в систему, причому в одній частині це здійснюється стихійно-спонтанним чином, а в іншій – в результаті свідомих цілеспрямованих дій людей. Соціально-економічні системи історично формуються в масштабі кожної окремо взятої країни з урахуванням її національних особливостей, а потім в подальшому ході історії в результаті інтеграційних процесів між країнами. Та чи інша соціально-економічна система охоплює вже ряд країн, набуваючи глобального характеру.

Попри індивідуальну неповторність соціально-економічних систем в конкретно взятих країнах, існують об'єктивні закономірності формування цих систем, які зумовлюють утворення систем певного типу, хоча національні особливості насичують цей тип особливим соціально-психологічним змістом і модифікують його на національний манер [6]. Основні риси та закономірності трансформації економічних систем представлені на рис. 1, який розроблено вдало дослідниками М.Г. Лапаєвою та А.Ю. Масленниковою [7].

Стан, при якому система забезпечує задоволення наявних в даний період потреб суспільства – це нормальний стан економічної системи. Коли економічна система неспроможна забезпечувати задоволення потреб, вона вступає в ненормальний стан, це означає її криза, що вказує на необхідність якісних змін як в природо-перетворювальній діяльності, так і в економічних відносинах. Це означає необхідність переходу від даної економічної системи до якоїсь іншої, тобто об'єктивну необхідність існування певного міжсистемного переходу: періоду часу, протягом якого відбувається докорінна зміна, трансформація економічної діяльності.

Завданням міжсистемного перехідного періоду є трансформація обох сторін економічної діяльності для того, щоб знову сформувалася система, яка б змогла

задовольняти потреби, що виникли. В цей період відбувається трансформація природо-перетворювальної діяльності та трансформація економічних відносин.

Таким чином, поняття «трансформація» слід сполучати з такими змінами економічної системи, при яких відбувається її якісне переродження, розвиток. Оскільки якісна зміна системи обов'язково супроводжується перетворенням її структури, то наслідком цього процесу і його основою виступає перетворення структури системи, що призводить до зміни форм і способів економічної діяльності.

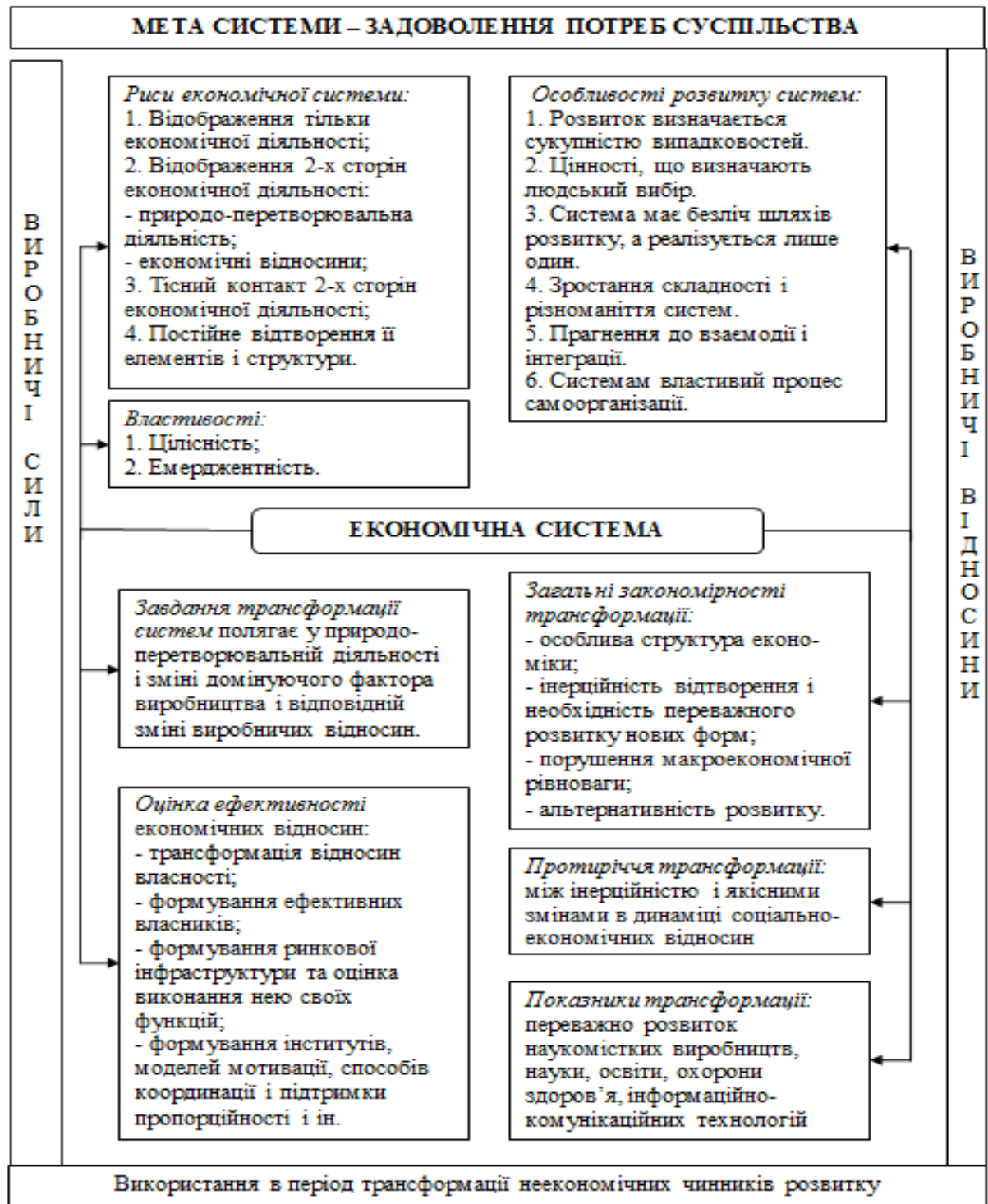

Рис. 1. Модель економічної системи в умовах економічних викликів

Останнє ж може викликати зміну цільової спрямованості економічної діяльності, привести до її коригування або зберегти її. Трансформація передбачає зміну компонентів, параметрів, пропорцій, зв'язків економічної системи, які, накопичуючись, обумовлюють перехід її в новий якісний стан. Трансформація – це не просто саморозкриття системи, актуалізація закладених в ній потенціалів, зміна станів, форм функціонування. недоступний і неможливий для неї, змінюючи при цьому свою організацію. Трансформація являє собою об'єктивно-суб'єктивний процес: з одного боку, відбувається відповідно до об'єктивних законів, а з іншого – ініційований і регульований суб'єктами з метою його прискорення і надання йому певної спрямованості.

Оскільки процес трансформації – постійний процес якісного перетворення системи, зміни етапів економічного розвитку країн, стадій розвитку, то він повинен включати механізм такої зміни й механізм переміщення від однієї стадії до іншої, що визначає тенденцію зміни.

Україна як суверенна держава, по суті, робить лише перші кроки на світовій арені. Залишаючись протягом тривалого часу в стороні від головних світогосподарських процесів і перебуваючи в центрі Європи, поряд з державами, які активно перетворюють свою економіку, Україна помітно відстала і не встигає за процесами, які відбуваються в сусідніх державах.

Розв'язання проблем розвитку продовольчої системи України наполегливо пов'язують з трансформацією соціально-економічної компоненти системи, що перешкоджає економічному руху. Проте єдиним правильним шляхом буде поєднання всіх чинників розвитку і використання їх в національній економічній моделі із врахуванням національних особливостей. Однією з основних проблем, яка пов'язана з теперішнім рівнем якості інституційного середовища продовольчої системи, є відсутність комплексної, науково обгрунтованої агропродовольчої політики.

Формування агропродовольчої політики України в останню чверть століття, як і трансформація продовольчої системи, відбувається в декілька етапів. На відміну від інших секторів економіки, в сільському господарстві руйнівні процеси найбільш болючі, але з іншого боку, воно найбільш інерційне і стійке до зовнішніх катаклізмів в силу основної ролі харчових продуктів в життєзабезпеченні населення, що не дає «зникнути» даному сектору економіки. В Україні процес реформування вітчизняного виробництва ґрунтувався на принципі мінімального втручання держави. Така політика не сприяла появі у підприємців зацікавленості в технологічному прогресі. В українському випадку чиста теорія явно не відповідає реальній практиці.

Узагальнюючи думку науковців, слід виділити три основні етапи розвитку державного регулювання продовольчої системи в Україні, які закладають підвалини її розвитку в умовах економічних викликів:

1. Початкове формування основ агропродовольчої державної політики (1990-2000 рр.).

Регуляторна політика держави у сфері забезпечення економічної безпеки аграрного сектора здійснювалась в умовах аграрної та земельної реформ. Аграрна та земельна реформи розпочалися в Україні понад 23 роки тому. Вони започатковані одночасно з економічною реформою, тобто з часу прийняття Закону УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 03.08.1990 р. У цілому реформи в Україні зорієнтовані на перехід від планово-регулюючої до ринкової економіки.

Ключові засади розвитку системи гарантування економічної безпеки аграрного сектора закладені у низці законодавчих актів, у яких аграрний сектор визначено пріоритетним і стратегічно важливим сектором вітчизняної економіки. Серед таких документів – Закони України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17.10.1990 № 400-ХІІ, «Про

стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 рр.» від 18.01.2001 № 2238-III [8].

2. Подолання системної кризи в агропродовольчій сфері (2001-2010 рр.).

Основоположним актом у сфері законодавчого забезпечення економічної та продовольчої безпеки держави стає Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. [9], який визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Законом також визначено правовий інструментарій регулювання досліджуваної сфери – Стратегія національної безпеки України. У ст. 8 Закону забезпечення продовольчої безпеки визначено одним з основних напрямів державної політики щодо питань національної безпеки в економічній сфері. На початку 2000-х років намітилися деякі позитивні тенденції в розвитку агропродовольчого комплексу: фіксувалися позитивна динаміка зростання валової продукції сільського господарства, скорочення питомої ваги збиткових господарств, становлення малого й середнього підприємництва на селі; намітилися інституційні та земельні перетворення, перехід аграрної бюджетної політики від неефективних дотацій і субсидій. Однак ці заходи виявилися недостатніми для виходу сільського господарства з системної кризи.

Одним з найбільш вузьких місць залишалося забезпечення сільгосп-товаровиробників паливно-мастильними матеріалами, різко змінилася демографічна ситуація в сільській місцевості. Це вимагало перегляду наявних механізмів управління вітчизняним сільським господарством.

У регулюванні аграрних відносин важливе місце посідають підзаконні нормативно-правові акти, що створюють механізми реалізації приписів законів України. Так, важливою для визначення перспектив розвитку сільського господарства України є Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена Кабінетом Міністрів України 19 вересня 2007 р. [10]. Вона передбачає реалізацію положень Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [11]. До ключових законодавчих актів у сфері забезпечення економічної безпеки аграрного сектора, що передбачають конкретні механізми її забезпечення, можна віднести Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року. Він визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, цінovій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення [12].

До числа концептуальних законодавчих актів у сфері економічної безпеки аграрного сектора України слід віднести Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р., який спрямований на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора національної економіки на період до 2015 року, системності та комплексності під час здійснення заходів з реалізації державної аграрної політики всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Важливим положенням вказаного Закону є закріплення гарантування продовольчої безпеки держави як стратегічної цілі державної аграрної політики. Серед інших цілей такої політики Закон також цілком слушно зазначає комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі. Крім цього, посилення захисту прав споживачів шляхом удосконалення державного контролю якості та безпеки продовольчих товарів у ст. 3 визначено одним з основних напрямів розв'язання завдань формування ринків продукції сільського господарства і продовольства

3. Висування агропродовольчої політики в ранг національних пріоритетів (початок 2010-х років – теперішній час).

Державна аграрна політика ґрунтується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору. Політика держави поширюється на сільське й рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарської продукції, аграрну науку й освіту, соціальну сферу села, матеріально-технічне й фінансове забезпечення його мешканців. Серед сучасних актів аграрного законодавства щодо державної аграрної політики з метою збереження і розвитку сільських територій, поліпшення демографічних процесів на селі було видано низку підзаконних нормативно-правових актів, зокрема Указ Президента України «Про Основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. [13], Стратегію розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р., затверджену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. [14].

Будь-яка модель розвитку національної економіки не тільки являє собою своєрідне поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначаються національними або геополітичними особливостями, а й має специфіку, що стосується різних історичних етапів і пов'язана з базовими умовами на кожному з них. Причини трансформації економіки діляться на дві основні групи – внутрішні і зовнішні. Особливої уваги серед внутрішніх причин потребують соціально-економічні суперечки, що відбуваються через відокремленість України. Такий стан заважає свободі обміну ідеями, стримує мотивацію суб'єктів господарської діяльності.

Зовнішні причини економічної трансформації діляться на дві підгрупи. На думку вчених, *перша група* – це рушійні сили змін, що визначаються конкурентними перевагами країни щодо економічних систем інших країн. *Друга група* – це зовнішні рушійні сили, тобто політико-економічні інтереси розвинених країн щодо нашої країни.

По своїй суті, трансформаційна економіка – нестійка система. Ця властивість обумовлює цілий спектр специфічних мікроекономічних характеристик в системі організації суспільного виробництва, які визначають напрями реформування виробничої діяльності галузей і підприємств. У реформуванні мікроекономіки особливу роль відіграє промислова політика держави. У теорії трансформаційної економіки промислова політика – це послідовна організація роботи державного та приватного секторів з метою кількісного, якісного і структурного стимулювання розвитку вітчизняного виробництва на основі прийняття ефективних виробничих та інвестиційних рішень, розвитку інфраструктури та людського капіталу, а також формування сприятливих умов зовнішньої торгівлі.

В контексті продовольчої безпеки посилення глобалізації, що виявляється в лібералізації торгівлі, розширення обміну знаннями й технологіями, капіталу та трудової міграції, з одного боку, являє собою можливість для прискорення прогресу на шляху до ліквідації голоду і недоїдання. Однак, з іншого боку, глобалізація несе в собі ризик погіршення продовольчої безпеки слаборозвинених країн. Кінцевий результат і вплив глобалізації на продовольчу безпеку в цих державах буде багато в чому залежати не тільки від внутрішніх чинників, а й від діяльності міжнародних організацій і політики економічно розвинених держав. В результаті глобалізації сформувалася світова продовольча система, яка являє собою сукупність взаємопов'язаних національних і регіональних продовольчих систем, об'єднаних міжнародною торгівлею, обміном інформацією, технологіями, спрямована на досягнення світової продовольчої безпеки [15]. Вона також містить всі міжнародні інститути й організації, що регулюють світове виробництво і споживання продовольства, а також реалізують різні програми по забезпеченню продовольчої безпеки та боротьби з голодом в окремих країнах.

Головною міжнародною організацією, що регулює виробництво, розподіл і обмін продовольством у світовому масштабі, є ФАО ООН (Food and Agriculture Organization – продовольча і сільськогосподарська організація). ФАО ООН була заснована в 1945 році, її штаб-квартира знаходиться в Римі. Головною метою ФАО є ліквідація голоду й

поліпшення харчування. Досягнення мети вбачається через підвищення продуктивності сільського господарства, рибальства й лісництва та через справедливий розподіл продовольства. Прямуювання до цієї мети буде логічно супроводжуватися розвитком сільських місцевостей та поліпшенням життя сільського населення.

Одним з останніх великих досягнень ФАО є прийняття Римською декларації з питань харчування і Рамкової програми співробітництва. Римська декларація з питань харчування закріплює право кожної людини на доступ до достатньої кількості безпечної та поживної їжі й зобов'язує уряди запобігти неповноцінне харчування у всіх його проявах. У Рамковій програмі співробітництва підкреслюється, що уряди несуть основну відповідальність за розв'язання проблем голоду. Україна приєдналася до ФАО у 2003 році та співпрацює з різними проектами організації на рівні країни та регіону. Ефективне співробітництво з ФАО визначається Україною як важливий чинник при формуванні як продовольчої, так і зовнішньоекономічної стратегії розвитку країни. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) впроваджує в Україні проекти, спрямовані на дотримання фітосанітарного регулювання, реформування системи підтримки сільськогосподарського виробництва, реалізації експортного потенціалу країни, розвитку засад саморегулювання та кооперативного руху, розробки стратегії розвитку систем зрошення, розробки аграрної частини Національного плану дій з адаптації та запобігання змінам клімату, підтримка сталого розвитку рибництва та безпечності рибних продуктів [16].

Крім того, що глобальна продовольча система являє собою сукупність національних продовольчих систем, вона також є простором, в якому відбуваються процеси виробництва, розподілу і споживання харчових продуктів, не обмежені рамками окремих держав. Глобалізація всіх сфер людського життя зараз досягла такого рівня, що без урахування загальносвітових тенденцій відкрита національна продовольча система розвиватися не може. Динаміка індикаторів розвитку світової та української продовольчих систем представлена в табл. 1.

Інтенсивне зростання чисельності населення у світі протягом 2005-2016 рр. на 15,41% спричинило відповідне зростання попиту на продовольство і необхідність нарощування обсягів його виробництва. Не зважаючи на те, що зростання виробництва харчових продуктів за аналізований період склав 28,86%, істотного поліпшення продовольчої ситуації у світі не відбулося.

Причиною є те, що зростання чисельності населення відбувається, в основному, в країнах, що розвиваються і малорозвинених країнах, а збільшення обсягу виробництва продовольства – в розвинених. Отже, існує проблема ефективності глобальної продовольчої системи та розподілу продовольства.

Низькі темпи приросту чисельності сільського населення планети у порівнянні з 2005 роком призвели у 2016 році до зниження частки зайнятих у сільському господарстві на 8,5 п.п. (у 2016 році – 26,7%). Ця тенденція означає прояв урбанізації в рамках всієї світової спільноти й зростання ефективності світового сільського господарства в цілому.

Збільшення споживання електроенергії у світовому сільському господарстві на 5,48% свідчить про його інтенсифікацію на основі механізації й автоматизації виробничих та управлінських процесів.

Слід зазначити, що чіткою тенденцією у динаміці структурних показників енергоспоживання в АПК більшості розвинутих країн є абсолютне і відносне зменшення прямого споживання нафтового палива і збільшення споживання ефективніших та екологічно чистих паливно-енергетичних ресурсів електроенергії та природного газу.

Таблиця 1

Динаміка індикаторів розвитку світової та української продовольчих систем

Показники	В цілому в світі			Україна		
	2005 рік	2016 рік	Темп приросту, 2016 р. / 2005 р., %	2005 рік	2016 рік	Темп приросту, 2016 р. / 2005 р., %
Чисельність населення, млн чол	6542,2	7550,3	15,41	46,9	44,2	-5,76
Чисельність сільського населення, млн чол	3315,1	3373,5	1,76	15,2	13,2	-13,16
Посівна площа, млн га	1254,3	1384,8	10,40	22,0	25,6	16,36
Частка зайнятих в сільському господарстві, %	35,2	26,7	x	19,4	15,0	x
Споживання електроенергії в сільському господарстві, млн кВт	2753	2904	5,48	3216	2948	-8,33
Споживання енергії з їжею на душу населення на добу, ккал	115	120	4,35	127	119	-6,30
ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності), дол. США	11698	15080	28,91	7246	7668	5,82
Виробництво продовольчих товарів, млн дол. США	1803254	2323632	28,86	17134	28592	66,87
Експорт продовольчих товарів, млн дол. США	453509	926686	104,34	3594	9838	173,73
Імпорт продовольчих товарів, млн дол. США	473971	962538	103,08	1446	2371	63,97
Індекс обсягу виробництва (2004-2006 рр. = 100%)						
продовольчі товари всього	100	129	x	101	169	x
зернові культури	100	132	x	100	192	x
рослинні олії	99	150	x	105	331	x
коренеплоди та бульби	101	121	x	97	109	x
фрукти та овочі	100	137	x	103	232	x
цукор	97	134	x	85	77	x
молоко	100	123	x	101	74	x
м'ясо	100	117	x	96	122	x
риба та рибопродукти	100	125	x	114	37	x
Показники навколишнього середовища:						
площа лісів, %	31	31	x	17	17	x
деревинні пелети (тис. т)	x	29668	x	x	390	x
чисті викиди парникових газів (екв. CO ₂ , Гг)	4241261	3065446	-27,72	-23113	-4645	79,90

Джерело: складено та розраховано автором з використанням даних сайтів:
http://faostat.fao.org/static/syb/syb_230.pdf, http://faostat.fao.org/static/syb/syb_5000.pdf

Зростання як світового експорту (в 1,04 рази), так і світового імпорту продовольства (в 1,03 рази) – наслідок поглиблення міжнародного поділу праці, інтернаціоналізації виробництва, науково-технічного прогресу, діяльності транснаціональних корпорацій та постійного розширення міжнародної торгівлі харчовими продуктами. Різностямована динаміка індексів виробництва за окремими видами продовольства показує світові й макрорегіональні підйоми та спади у виробництві продовольства. Спостерігається незначне покращення такого показника навколишнього середовища, як зменшення викидів парникових газів на 27,72%.

Головні тенденції розвитку української продовольчої системи на тлі загальносвітових показників можна схарактеризувати як негативні. В країні відбувається постійне скорочення чисельності населення, в тому числі, сільського.

Це означає скорочення трудових ресурсів і звуження попиту на харчові продукти. Темп приросту обсягу виробництва продовольства протягом 2005-2016 рр. становив 66,87% (у світі – 28,86%) при одночасному зростанні його імпорту на 63,97%. Концепція розвитку продовольчої системи України повинна передбачати розробку і реалізацію державної агропродовольчої політики, спрямованої на нарощування стратегічного продовольчого потенціалу. Особливою тенденцією є зростання експорту харчових продуктів (у 1,7 раза за весь досліджуваний період), що позитивно характеризує розвиток експортного потенціалу вітчизняних виробників продовольства, збільшення конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку.

Довгострокова тенденція зростання обсягів експорту продовольства вкладається в такі фундаментальні закономірності ринку, як поглиблення національного поділу праці та загальне зростання попиту на продовольство.

Зовнішньоторговельні операції України у 2017 році проводилися з партнерами з 223 країн світу. Експортні поставки серед країн ЄС здійснювалися до Польщі – 6,3% від загального обсягу експорту (чорні метали, електричні машини, руди, шлак і зола), Італії – 5,7% (чорні метали, зернові культури, жири та олії тваринного або рослинного походження) та Німеччини – 4,1% (електричні машини, насіння і плоди олійних рослин, одяг та додаткові речі до одягу, текстильні); серед інших країн – до Російської Федерації – 9,1% (чорні метали, механічні машини, продукти неорганічної хімії) та Туреччини – 5,8% (чорні метали, насіння і плоди олійних рослин, зернові культури) та Індії – 5,1% (жири та олії тваринного або рослинного походження, зернові культури, механічні машини) [19].

Скорочення експорту продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини є важливим елементом забезпечення продовольчої безпеки країни. Починаючи з 2011 року спостерігається значне зростання експорту продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини України в загальному обсязі експорту з 18,64% до 40,81% у 2017 році, що негативно позначається на доступності його для населення (рис. 2). Тому, варто вжити заходів з метою зменшення обсягів експорту сільськогосподарської сировини.

Світова фінансова криза негативно впливає на стан світового продовольчого ринку, знижуючи продовольчу безпеку багатьох країн. У цих умовах зростання цін на харчові продукти стає головною світовою проблемою, оскільки, насамперед, дорожчає саме сільськогосподарська продукція.

Харчових продуктів, які виробляються в Україні, цілком вистачає для забезпечення потреби в них жителів країни. Тому частка імпорту продовольства у 2017 році склала 8,40% від загального його обсягу (рис. 3).

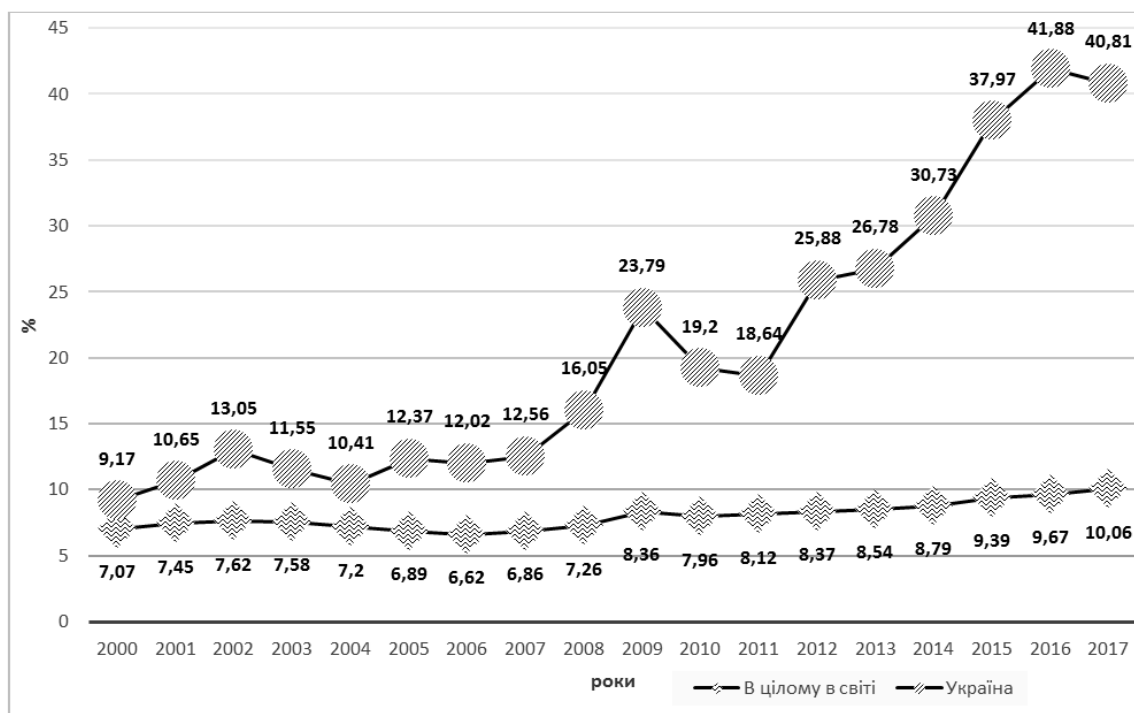

Рис. 2. Динаміка експорту продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини за 2000-2017 рр., у% до загального обсягу експорту

Джерело: побудовано автором за даними Всесвітнього банку
<https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.FOOD.ZS.UN>

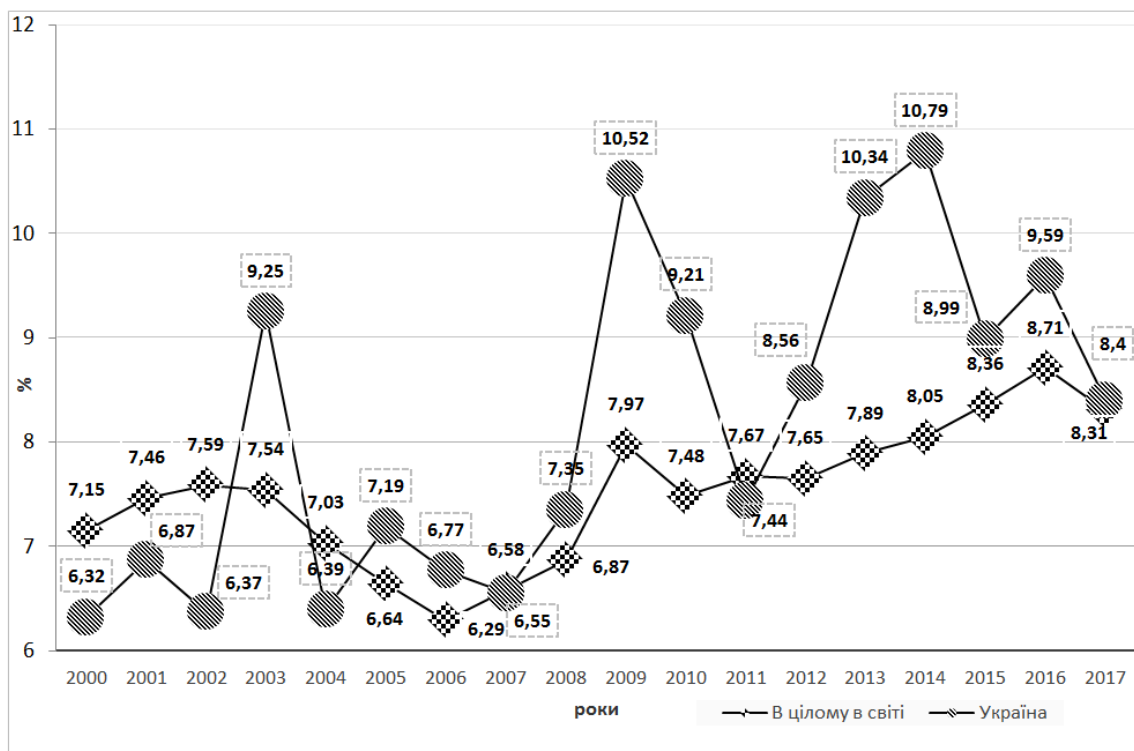

Рис. 3. Динаміка імпорту продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини за 2000-2017 рр., у% до загального обсягу імпорту

Джерело: побудовано автором за даними Всесвітнього банку.
<https://data.worldbank.org/indicator/TM.VAL.FOOD.ZS.UN>

Показники зростання обсягів експорту зовнішньої торгівлі харчовою продукцією та сільськогосподарською сировиною мають спадну тенденцію, про що свідчить їхнє зниження за 2017–2018 рр. на 11,38 п.п. (табл. 2, рядок 1.1).

Коефіцієнт покриття імпорту експортом протягом досліджуваного періоду значно перевищує одиницю й також має тенденцію до зниження: у 2017 р. – в 4,13 раза, у 2018 р. – в 3,68 раза.

Індекс чистої торгівлі знизився з 0,61 у 2017 році до 0,57 – у 2018 р., що відбулося через зростання обсягів імпорту в 2018 році на 6,91 п.п. (табл. 2, рядок 1.2).

Загалом, зовнішня торгівля (ЗТ) продовольством впродовж 2017–2018 років була ефективною й достатньо інтенсивною, що підтверджує зростання показників ЗТ у розрахунку на одну особу: експорту – з 418,04 до 440,34 дол. США; імпорту – з 101,26 до 119,51 дол. США.

У міжнародних зіставленнях експортна квота використовується не тільки для характеристики рівня інтенсивності зовнішньої торгівлі країни, а й з метою оцінки рівня відкритості національного господарства, участі в міжнародному розподілі праці.

За даним показником характеризується рівень відкритості економіки: якщо даний показник менш як 10%, то економіка даної країни є закритою, а якщо перевищує цю норму, то є відносно відкритою. Враховуючи, що експортна квота харчової промисловості України зростає з 15,83% у 2017 році до 16,22% у 2018 році – її економіка є відкритою.

Імпортна квота, що визначається як частка імпорту у валовому внутрішньому продукті країни й характеризує зростання залежності країни від імпорту продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини, зросла з 4,17% у 2016 році до 4,40% у 2018 році. Цей коефіцієнт вважається безпечним, якщо не перевищує 15%. Як бачимо з табл. 2, коефіцієнт імпортової залежності значно нижче за нормативне значення. В цілому харчова промисловість України має невисокий рівень залежності від імпорту продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини.

Узагальнений показник залежності від ЗТ продовольчими товарами та сільськогосподарською сировиною у 2018 р. становив 10,31, що відносить Україну до групи низькозалежних держав у даній галузі.

Таблиця 2

**Динаміка та характеристика відносних показників (індексів) зовнішньої торгівлі
продовольчими товарами та сільськогосподарською сировиною України**

Назва показника	Характеристика показника	Значення за роками			
		2016 рік	2017 рік	2018 рік	
1. Показники темпів росту зовнішньої торгівлі продовольчими товарами та сільськогосподарською сировиною					
1.1. Темпи росту експорту,%	$TR_{\text{експ}} = \frac{E_{\text{зв}}}{E_{\text{баз}}} \times 100\%$	де $E_{\text{зв}}$ – обсяг експорту в звітному році, тис. дол. США; $E_{\text{баз}}$ – обсяг експорту в базовому році, тис. дол. США;	104,94	116,20	104,82
1.2. Темпи росту імпорту,%	$TR_{\text{імп}} = \frac{I_{\text{зв}}}{I_{\text{баз}}} \times 100\%$	де $I_{\text{зв}}$ – обсяг імпорту в звітному році, тис. дол. США; $I_{\text{баз}}$ – обсяг імпорту в базовому році, тис. дол. США;	111,67	110,54	117,45
1.3. Темпи росту зовнішньоторговельного обороту,%	$TR_{\text{ЗТО}} = \frac{ЗТО_{\text{зв}}}{ЗТО_{\text{баз}}} \times 100\%$	де $ЗТО_{\text{зв}}$ – обсяг зовнішньоторговельного обороту в звітному році, тис. дол. США; $ЗТО_{\text{баз}}$ – обсяг зовнішньоторговельного обороту в базовому році, тис. дол. США.	106,24	115,05	107,28
2. Показники темпів приросту зовнішньої торгівлі продовольчими товарами та сільськогосподарською сировиною					
1.1. Темпи приросту експорту	$ТП_{\text{експ}} = TR_{\text{експ}}^{\text{зв}} - TR_{\text{експ}}^{\text{баз}}$	де $TR_{\text{експ}}^{\text{зв}}$ – темп росту експорту в звітному році,%; $TR_{\text{експ}}^{\text{баз}}$ – темп росту експорту в базисному році,%.	17,57	11,26	-11,38
1.2. Темпи приросту імпорту	$ТП_{\text{імп}} = TR_{\text{імп}}^{\text{зв}} - TR_{\text{імп}}^{\text{баз}}$	де $TR_{\text{імп}}^{\text{зв}}$ – темп росту імпорту в звітному році,%; $TR_{\text{імп}}^{\text{баз}}$ – темп росту імпорту в базисному році,%.	54,16	-1,13	6,91
1.3. Темпи приросту зовнішньоторговельного обороту	$ТП_{\text{ЗТО}} = TR_{\text{ЗТО}}^{\text{зв}} - TR_{\text{ЗТО}}^{\text{баз}}$	де $TR_{\text{імп}}^{\text{зв}}$ – темп росту зовнішньоторговельного обороту в звітному році,%; $TR_{\text{імп}}^{\text{баз}}$ – темп росту зовнішньоторговельного обороту в базисному році,%.	26,83	8,81	-7,77

3. Інші показники динаміки зовнішньої торгівлі продовольчими товарами та сільськогосподарською сировиною					
1. Коефіцієнт покриття імпорту експортом, %	$K_{\text{ім.експ.}} = \frac{D_{\text{експ.}}}{B_{\text{імн.}}}$	де $D_{\text{експ.}}$ – доходи від експорту, тис. дол. США; $B_{\text{імн.}}$ – витрати на імпорт, тис. дол. США.	3,93	4,13	3,68
2. Індекс чистої торгівлі	$I_{\text{ч.т.}} = \frac{(E_g - I_g)}{(E_g + I_g)}$	де E_g – експорт товару g з країни i в країну j , I_g – імпорт товару g з країни j в країну i .	0,59	0,61	0,57
4. Показники інтенсивності та ефективності зовнішньої торгівлі продовольчими товарами та сільськогосподарською сировиною					
1. Експорт на душу населення, дол. США / особу	$E_{\text{loc.}} = \frac{E}{\text{Ч}_{\text{нас.}}}$	де E – обсяг експорту країни за певний період, тис. дол. США; $\text{Ч}_{\text{нас.}}$ – чисельність наявного населення в Україні.	358,16	418,04	440,34
2. Імпорт на душу населення, дол. США / особу	$I_{\text{loc.}} = \frac{I}{\text{Ч}_{\text{нас.}}}$	I – обсяг імпорту країни за певний період, тис. дол. США.	91,19	101,26	119,51
3. Зовнішньоторговельний оборот на душу населення, дол. США / особу	$\text{ЗТО}_{\text{loc.}} = \frac{\text{ЗТО}}{\text{Ч}_{\text{нас.}}}$	ЗТО – обсяг зовнішньоторговельного обороту країни за певний період, тис. дол. США.	449,35	519,30	559,85
4. Індекс концентрації експорту (експортна квота), %	$K_{\text{експ.}} = \frac{E}{\text{ВВП}} \times 100\%$	де ВВП – валовий внутрішній продукт країни за аналогічний період, тис. дол. США.	16,38	15,83	16,22
5. Імпортна квота, %	$K_{\text{імн.}} = \frac{I}{\text{ВВП}} \times 100\%$		4,17	3,84	4,40
6. Зовнішньоторговельна квота, %	$K_{\text{ЗТО}} = \frac{(E + I) / 2}{\text{ВВП}} \times 100\%$		10,28	9,83	10,31

Джерело: розроблено автором з використанням [19], [20]

Висновки

Досліджені індикатори розвитку продовольчої системи України в умовах економічних викликів, свідчать про потребу зміни компонентів, параметрів, пропорцій, зв'язків економічної системи, які, накопичуючись, обумовлюють перехід її в новий якісний стан. У даний час Україна грає в світовій економіці роль експортера сировини та імпортера споживчих та інвестиційних товарів і послуг. Така модель економічного розвитку не може забезпечити ні високих темпів зростання добробуту населення, ні макроекономічної стабільності, ні міжнародної конкурентоспроможності України. Підтвердженням цього є дані про зовнішню торгівлю України продовольством, які свідчать про перевищення експорту над імпортом. Загалом Україна є провідною аграрною державою Європи зі значними можливостями для подальшого розвитку сільського господарства та перетворення його у високоефективний, експортоспроможний сектор економіки. В процесі дослідження було встановлено, що продовольча система України відіграє істотну роль у світі, що пов'язано з великими обсягами сільськогосподарського виробництва, значною кількістю зайнятих в аграрному секторі, експортом та імпортом. Однак Україна за багатьма показниками поступається розвиненим країнам, що вимагає додаткового імпульсу для підвищення ефективності продовольчої системи.

Продовольча система України повинна бути спрямована на досягнення комплексної взаємодії та управління, що дозволяє оптимізувати витрачені ресурси на досягнення продовольчої безпеки, підвищити ефективність використаних ресурсів, поліпшити якість життя населення країни, а також збільшити рівень впливу на глобальну продовольчу систему.

Бібліографія

1. Касьянов А. А. Развитие продовольственной системы как фактор обеспечения продовольственной безопасности. Материалы Всероссийской научно-практической конференции магистрантов и аспирантов «Интеграция науки и практики: взгляд молодых ученых». Саратов: ССЭИ (филиал) ФГБОУ ВПО «РЭУ им. Г.В. Плеханова». 2015, С. 123–125.
2. Домбровський О. Г. Трансформація економічних систем у процесах коеволюції та ентропії як умови встановлення нооекономіки. Ефективна економіка. №3. 2013. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1851>.
3. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь. Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева; под общ. ред. Б. А. Райзберга. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Инфра-М, 2013. 512 с.
4. Євдокимова Д. М. Економічний розвиток: процесний підхід. Стратегія економічного розвитку України: науковий збірник. 2004. Вип. 15. С. 21–24.
5. Гражевська Н. І. Еволюція сучасних економічних систем: навч. посіб. К.: Знання, 2011. 286 с.
6. Ларионов И. К. Экономическая теория. Экономические системы: формирование и развитие: учебник. под ред. И. К. Ларионова, С. Н. Сильвестрова. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2012. 876 с.
7. Лапаева М. Г. Трансформация экономических систем: теория и закономерности. М. Г. Лапаева, А. Ю. Масленникова. Вестник ОГУ №8 (169). Август 2014. http://vestnik.osu.ru/2_014_8/42.pdf.
8. Криленко В. І. Нормативно-правові особливості регулювання економічної безпеки аграрного сектора. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2014. Вип. 2. С. 24–36. [file:///C:/Users/Admin/Downloads/vanp_2014_2_5%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/vanp_2014_2_5%20(1).pdf).
9. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV (втратив чинність). Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

10. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. №1158-2007-п. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>.
11. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>.
12. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. № 1877-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 52. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>.
13. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села. Указ Президента України № 1356/2000 від 20.12.2000. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356/2000>.
14. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України. № 806-2013-р. від 17.10.2013. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>.
15. Gibson C., Ostrom E. The concept of scale and the human dimensions of global change: a survey. *Ecological Economics*. 2001. №32.
16. Рамкова Програма Співробітництва для України на 2016-2019 роки. <http://www.fao.org/3/a-bp567o.pdf>.
17. Офіційні дані ФАО. http://faostat.fao.org/static/syb/syb_230.pdf, http://faostat.fao.org/static/syb/syb_5000.pdf.
18. Офіційні дані Всесвітнього банку. <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.FOOD.ZS.UN>.
19. Державна служба статистики України. Статистична інформація. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
20. Тюріна Н. М. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: навчальний посібник. Н. М. Тюріна, Н. С. Карвацка. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 408 с.
21. Сичевський М. П. Організаційно-економічна сутність категорії «Продовольча система». М. П. Сичевський, Л. В. Дейнеко. Продовольчі ресурси. Серія: Економічні науки. 2014. № 3. С. 4–9.
22. Сичевський М.П. Формування національної продовольчої системи: сучасність та перспективи. М.П. Сичевський, О.Б. Полещук, О.В. Коваленко. Продовольчі ресурси. 2013. №1. С. 8–21.
23. Юзефович А. Е. Теорія і практика формування та функціонування продовольчої системи України. Інноваційний розвиток харчової індустрії: зб. наук. праць за матеріалами V міжнар. наук.-практ. конф., 14 грудня 2017 року. Інститут продовольчих ресурсів НААН, м. Київ, 2017. С. 35–37.
24. Коваленко О. В. Напрями інноваційних розробок у бізнес-середовищі сучасної продовольчої системи. Інноваційний розвиток харчової індустрії: зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. 20 листоп. 2018 р. Інститут продовольчих ресурсів НААН. 2018. 125 с. С 44–47.
25. Куць О. І. Формування ефективної продовольчої системи України в умовах глобалізації. Продовольчі ресурси. 2016. № 7. С. 233–238.

References

1. Kasyanov A. (2015). Razvitie prodovolstvennoy sistemyi kak faktor obespecheniya prodovolstvennoy bezopasnosti. Materialyi Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii magistrantov i aspirantov "Integratsiya nauki i praktiki: vzglyad molodyih uchenyih" [Food system development as a factor in ensuring food security. Materials of the All-Russian scientific-practical conference of undergraduates and graduate students "Integration of science and practice: a view of young scientists"]. Saratov: SSEI FGBOU VPO "REU im. G.V. Plehanova". P.123-125.

2. Dombrovs'kyj O. (2013). Transformacija ekonomichnykh system u procesakh koevoljuciji ta entropiji yak umovy vstanovlennja noekonomiky [Transformation of economic systems in the processes of co-evolution and entropy as a condition for establishing a neo-economics.] *Efektivna ekonomika* [Effective economy]. №3. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1851>.
3. Rayzberg B. (ed.), Lozovskiy L., Starodubtseva E. (2013). *Sovremennyy ekonomicheskyy slovar* [Modern Economic Dictionary]. Moscow: Infra-M. 512 p. [in Russian].
4. Jevdokymova D. (2004). *Ekonomichnyj rozvytok: procesnyj pidkhid. Strateghiya ekonomichnogho rozvytku. Ukrainy: naukovyj zbirnyk* [Economic development: a process approach. Strategy of economic development of Ukraine: scientific collection]. №15. P.21–24 [in Ukrainian].
5. Ghrashevs'jka N. (2011). *Evoljucija suchasnykh ekonomichnykh system: navch. posib.* [Evolution of modern economic systems: teach. manual]. Kyiv: Znannja. 286 p. [in Ukrainian].
6. Larionov I. (ed) (2012). *Ekonomicheskaya teoriya. Ekonomicheskie sistemy: formirovanie i razvitie. Uchebnik.* [Economic theory. Economic systems: the formation and development: a textbook]. Moscow: Publishing and Trading Corporation "Dashkov and K°", 876 p. [in Russian].
7. Lapaeva M., Maslennikova A. (2014). *Transformatsiya ekonomicheskikh sistem: teoriya i zakonomernosti* [Transformation of economic systems: theory and laws]. *Vestnik OGU* [Bulletin of OGU] №8 (169). http://vestnik.osu.ru/2014_8/42.pdf [in Russian].
8. Krylenko V. (2014). *Normatyvno-pravovi osoblyvosti rehuljuvannja ekonomichnoji bezpeky aghrarnogho sektora* [Regulatory and legal features of regulation of economic safety of the agrarian sector]. *Visnyk aghrarnoji nauky Prychornomor'ja* [Bulletin of agrarian science of the Black Sea region]. №2. P.24–36. [in Ukrainian].
9. *Pro osnovy nacionaljnoji bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19 chervnja 2003 r. №964-IV.* [On the Fundamentals of National Security of Ukraine: Law of Ukraine of June 19, 2003 No. 964-IV (expired)]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15> [in Ukrainian].
10. *Pro zatverdzhennja Derzhavnoji ciljovoji prohramy rozvytku ukrajins'kogho sela na period do 2015 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19 veresnja 2007 r. №1158. 2007-p.* [On Approval of the State Target Program for the Development of Ukrainian Village for the Period until 2015: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 19, 2007 № 1158-2007]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF> [in Ukrainian].
11. *Pro osnovni zasady derzhavnoji aghrarnoji polityky na period do 2015 roku: Zakon Ukrainy vid 18 zhovtnja 2005 roku № 2982-IV.* [On the Basic Principles of the State Agrarian Policy for the Period until 2015: Law of Ukraine of October 18, 2005 № 2982-IV]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2982-15> [in Ukrainian].
12. *Pro derzhavnu pidtrymku sil's'kogho ghospodarstva Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24 chervnja 2004 r. № 1877-IV.* [On State Support to Agriculture in Ukraine: Law of Ukraine dated June 24, 2004 No. 1877-IV]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15> [in Ukrainian].
13. *Pro Osnovni zasady rozvytku socialjnoji sfery sela. Ukaz Prezydenta Ukrainy №1356/2000 vid 20.12.2000* [About the Basic Principles of Development of the Social Sphere of the Village. Decree of the President of Ukraine № 1356/2000 of December 20, 2000]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356/2000>. [in Ukrainian].
14. *Pro skhvalennja Strateghiji rozvytku aghrarnogho sektoru ekonomiky na period do 2020 roku. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrainy № 806-2013-r. vid 17.10.2013.* [On approval of the Strategy for the development of the agrarian sector of the economy for the period until 2020. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. № 806-2013-p. dated October 17, 2013]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80> [in Ukrainian].
15. Gibson C., Ostrom E. (2001). The concept of scale and the human dimensions of global change: a survey. *Ecological Economics*. №32.

16. Ramkova Prohrama Spivrobitnyctva dlja Ukrajiny na 2016-2019 roky [Framework Cooperation Program for Ukraine for 2016-2019]. <http://www.fao.org/3/a-bp567o.pdf> [in Ukrainian].
17. Oficijni dani FAO [Official FAO data]. http://faostat.fao.org/static/syb/syb_230.pdf, http://faostat.fao.org/static/syb/syb_5000.pdf.
18. Oficijni dani Vsesvitnjogho banku [Official World Bank data.] <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.FOOD.ZS.UN>.
19. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrajiny. Statystychna informacija. [State Statistics Service of Ukraine. Statistical information]. <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
20. Tjurina N., Karvacka N. (2013). Zovnishnjoekonomichna dijalnistj pidpryjemstva: navchalnyj posibnyk [Foreign-economic activity of the enterprise: a manual]. Kyiv: "Center for Educational Literature". 408 p. [in Ukrainian].
21. Sychevskyi M., Deineko. (2014). Orhaniztsiino-ekonomichna sutnist katehorii "Prodovolcha systema" [Organizational and economic essence of the category "Food system"] Prodovolchi resursy. Serii: Ekonomichni nauky [Food resources. Series: Economic Sciences]. № 3. P.4–9. [in Ukrainian].
22. Sychevskyi M., Poleschchuk O., Kovalenko O. (2013). Formuvannia natsionalnoi prodovolchoi systemy: suchasnist ta perspektyvy [Formation of the national food system: the present and the prospects]. Prodovolchi resursy [Food resources]. 2013. №1. P. 8–21. [in Ukrainian].
23. Iuzefovych A. (2017). Teoriiia i praktyka formuvannia ta funktsionuvannia prodovolchoi systemy Ukrainy [Theory and practice of the formation and functioning of the food system of Ukraine]. Innovatsiinyi rozvytok kharchovoi industrii: zb. nauk. prats za materialamy V mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Innovative development of the food industry: sciences works on materials V international. sci. pract. conf.]. December 14, 2017, Kyiv, Ukraine. P.35–37. [in Ukrainian].
24. Kovalenko O. (2018). Napriamy innovatsiinykh rozrobok u biznes-seredovyshchi suchasnoi prodovolchoi systemy [Areas of innovative developments in the business environment of the modern food system]. Innovatsiinyi rozvytok kharchovoi industrii: zb. nauk. prats za materialamy VI mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Innovative development of the food industry: sciences works on materials VI International sci. pract. conf.] November 20, 2018, Kyiv, Ukraine. P. 44–47. [in Ukrainian].
25. Kuts O. (2016). Formuvannia efektyvnoi prodovolchoi systemy Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. [Formation of an effective food system of Ukraine in the conditions of globalization]. Prodovolchi resursy [Food Resources]. № 7. P.233–238. [in Ukrainian].